

مساجد و ضرورت اهتمام به پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین

محمد جواد محسن زاده^۱

چکیده

مساجد از مهم ترین مراکز و نهادهای حرکت مردم در راستای دین، کانون بیداری اسلامی و محور کارکردهای عبادی، سیاسی، تبلیغی، آموزشی، تربیتی، مبارزاتی و نظامی امت اسلامی است. در حقیقت مساجد مراکز فرهنگی، سنگر اسلام، پایگاه نشاط، معنویت، اخلاق، معرفت و روشنگری می باشد و در عصر ارتباطات، فناوری اطلاعات و حضور پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین و فضای مجازی، لزوم تکلیف شناسی، برنامه ریزی و ضرورت اهتمام ائمه جماعات، مسئولین و متولیان فرهنگی به ابعاد تبلیغی، اطلاع رسانی و هنری رسانه ها احساس می شود.

تحقیق پیش رو با هدف طرح مسئله، بررسی و پاسخگویی به سؤال نقش پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین در اشاعه فرهنگ دینی و بویژه مساجد صورت گرفته است. در این راستا محقق با استفاده از روش کیفی و مشاهده مشارکتی اطلاعات لازم را از طریق توصیفی، پیشمایشی، کتابخانه ای و میدانی گردآوری و تألیف کرده است.

مبنای نظری تحقیق و موضوعات بحث شده بر اساس کتاب آسمانی اسلامی قرآن کریم، احادیث و روایات پیامبر اکرم(ص) و ائمه هدی(ع)، فرمایشات حضرت امام راحل(ره) و حضرت امام خامنه ای(مدظله العالی) می باشد و در حوزه ارتباطات از نظریه نقش وسایل ارتباط جمعی ویلبر شران برای تبیین علمی پژوهش استفاده شده است.

در این نوشتار با نگاهی به رویکرد مذهب به رسانه و رسانه در اسلام به خصوصیات مسجد طراز اسلامی از دیدگاه قرآن، احادیث و از منظر حضرت امام خمینی(ره) و حضرت امام خامنه ای(مدظله العالی) به جایگاه و کارکردهای مسجد به عنوان کانون حفظ ارزش ها و نقش بی بدیل و ویژه مسجد در سبک دهی به زندگی انسان، ایجاد مدینه فاضله با آرمان تمدن اسلامی با استفاده از پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین می پردازیم.

یافته های تحقیق نشان از آن دارد که همزمان با پیشرفت بشر و بروز تکنولوژی های جدید ارتباطی و هنری، اگر شیوه انتقال و جلوه گر ساختن پیام های دینی و مساجد با جذابیت بخشی، استفاده از بستر پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین، فضای مجازی و در مسیر مورد توجه جامعه هدف بویژه جوانان صورت پذیرد، می تواند منجر به ترغیب، تشویق و اقناع مخاطبان شود و اهداف تبلیغی، اطلاع رسانی و آموزشی خود را تأمین کرده و آثار و برکات فراوانی داشته باشد.

کلیدواژه ها: مسجد، سبک زندگی اسلامی، وسایل ارتباط جمعی، رسانه

^۱ - کارشناس ارشد علوم ارتباطات اجتماعی، دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات mj.mohsenzadeh@gmail.com

* مقدمه و بیان مسئله

نماز بالاترین تجلی ارتباط مخلوق و بنده با خالق هستی و زمینه ساز ایجاد آرامش قلبی انسان در گفتگو با خداوند متعال است.

مسجد به عنوان نماد تمدن اسلام، محوری برای اقامه نماز و رسیدن به اهداف والای سفیران هدایت و اولیای الهی در طول تاریخ اسلام می باشد که کارکردهای اساسی آن در حوزه های عبادی، علمی، سیاسی و اجتماعی غیرقابل اغماض است.

در هر عصری تعامل انسان با انسان سنگ بنای فرهنگ و ترویج دهنده عقاید مردم است و هر چه این تعامل قوی تر باشد اشاعه فرهنگ به صورت بهتری صورت می پذیرد. یکی از راهکارهای ایجاد تعامل بین انسانها و انتقال آموزه ها و مفاهیم دینی به خصوص ترویج فرهنگ نماز و استفاده از پایگاه ها، فناوری ها، وسایل ارتباطی نوین و شاهره های اطلاعاتی همچون بستر رایانه، اینترنت، رسانه های دیجیتال و الکترونیکی و فضای مجازی است.

استفاده از این فضا می تواند موجب تعالی و افزایش آگاهی انسانها در زمینه اصول و فروع دین و اشاعه فرهنگ ناب محمدی(ص) شود.

مسئولین امر بخصوص حوزه های علمیه، دانشگاه ها، مراکز آموزش و پرورش و نهادهای فرهنگی مرتبط با بکارگیری استراتژی مناسب و محاسن این حوزه می توانند تهدیدهای موجود در زمینه تهاجمات فرهنگی را به فرصتی برای برنامه ریزی برای ترویج فرهنگ اسلامی، ایرانی و مذهب تشیع کرده و در زمینه اشاعه و برپایی نماز گام های موثری بردارند.

* ضرورت و اهمیت طرح

در ساختار فرهنگی نظام مقدس جمهوری اسلامی، بنیانگذار کبیر انقلاب اسلامی ایران، حضرت امام خمینی(ره) نقش مسجد را به عنوان پایگاه و سنگر اسلام چنین ترسیم فرمودند: «از مسجد باید امور اداره شود، مساجد بود که این پیروزی را برای ملت درست کرد. این مراکز حساسی است که ملت باید به آن توجه داشته باشد و این طور نباشد که خیال کنند حالا که دیگر ما پیروز شدیم، دیگر مسجد می خواهیم چه کنیم؟ پیروزی ما برای اداره مسجد است.» (امام خمینی(ره)، ۱۳۶۱، ج ۱۳، ص ۱۵)

در ادامه این مشی و رویکرد جامع نگری به جایگاه مسجد، رهبر حکیم و فرزانه انقلاب حضرت امام خامنه ای(مدظله العالی) یکی از نشانه های حق گزاری نماز را زیادی مسجد و افزایش نمازهای جماعت می داند و با نگاه راهبردی و دوراندیشی خویش، موضوع سبک زندگی و استفاده از فضای مجازی را به گفتمانی در جامعه بویژه محافل علمی و فرهنگی در راستای مقابله با جنگ نرم نموده است.

ساختار جوامع و ارتباطات میان آنها تا حدود زیادی از طریق جریان اطلاعات در آنها شکل می گیرد. در دو دهه اخیر پژوهشگران علاوه بر مشاهده، به مطالعه چگونگی تأثیرگذاری و خلق جریان اطلاعات نیز علاقمند شده و شیوه پذیرش و انتشار اطلاعات را نیز مورد توجه قرار داده اند. (دانش، فرشید و دیگران، ۱۳۹۱، ش ۶، ص ۱۱).

«رسانه» به معنای وسیله رساندن است و در اصطلاح به هر وسیله ای گفته می شود که مطلب یا خبری را به اطلاع مردم برساند. (عمید، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۲۹)

در عصری که عصر اطلاعات، رسانه و روایت ها نام گرفته اند، پیام آوران و راویان برای بازنمایی واقعیات تلاش می کنند و هر روایت و پیامی بتواند بیشترین تأثیرگذاری را داشته باشد می تواند توجه مردم را به سمت خود جلب کند و در نتیجه رفتار آنها را بر اساس اهداف خویش شکل دهد.

اهمیت موضوع پژوهش حاضر از آنجا نشات می گیرد که در جهان امروز بدون استفاده از وسایل ارتباط جمعی نمی توان زندگی کرد. از آن جهت که رسانه ها و مطبوعات و همه ی ساختار رسانه ای بر این تلاش اند تا اهداف خود را که همانا جذب سلیقه مخاطب، جهت دادن به فکر مخاطبان و حتی ساخت یک هنجار برای تعیین روش زندگی مخاطب خود نیز می باشد، مورد اهمیت بوده و این اهداف از طریق فضای مجازی امکان پذیر است.

با استفاده از ظرفیت عظیم مساجد، ائمه جماعات فاضل، عالم و اندیشمند در بستر پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین می توان در نیل به اهداف بلند تمدن نهضت اسلامی و اشاعه اسلام ناب محمدی (ص) گام برداشت.

* اهداف تحقیق

در این تحقیق سه هدف، شامل یک هدف اصلی و دو هدف فرعی بررسی شد.

هدف اصلی: ضرورت اهتمام متولیان فرهنگی مساجد به پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین به منظور ایجاد مدینه فاضله با آرمان تمدن اسلامی

اهداف فرعی: ۱. شناخت مفاهیم نظری مسجد طراز اسلامی از دیدگاه قرآن، احادیث و از منظر حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه ای (مدظله العالی)، سبک زندگی اسلامی و وسایل ارتباط جمعی ۲. جایگاه و کارکردهای مسجد به عنوان کانون حفظ ارزش ها ۳. نقش بی بدیل و ویژه مسجد در سبک دهی به زندگی انسان

سوالات تحقیق نیز در دو بخش سوالات کلی و جزئی به شرح ذیل مطرح و بررسی شد:

سوال اصلی

نقش پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین در اشاعه فرهنگ دینی و بویژه مساجد چیست؟

سوالات فرعی

۱. کارشناسان مذهبی چگونه می توانند در تشویق، ترغیب و اقناع مخاطبان بویژه جوانان در حضور در مساجد و ایجاد تمدن اسلامی مؤثر باشند؟
۲. جایگاه و نقش پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین در اجرای برنامه و سیاست های نظام اسلامی چیست؟
۳. مساجد چه نقشی در ایجاد جاذبه های و دست یابی به سبک زندگی اسلامی دارند؟

* فرضیات تحقیق

به نظر می‌رسد کارشناسان مذهبی و فرهنگی در انتقال پیام‌های دینی به مخاطبان و ترغیب آنان برای استفاده از سبک زندگی اسلامی و ایرانی می‌توانند نقش موثری ایفا کنند.

به نظر می‌رسد متولیان و مسئولان ذیربط با خلاقیت و نوآوری و استفاده از ابزارهای نو و طراحی در مجموعه‌ها و سازمان‌های مردمی بویژه کانون‌های دینی و مساجد و تعمیم به کل جامعه می‌توانند باعث ایجاد فرهنگ مقاومتی به عنوان نظریه‌ای در مقابل تهاجم فرهنگی در نهادینه کردن فرهنگ نماز و تحرک و نشاط جوانان را در راستای فعال سازی هر چه بیشتر مساجد و تحقق سبک زندگی اسلامی باشند.

رویکرد مذهب به رسانه و تبلیغ

رسانه‌های دینی تربیت محور و ابزار تفکر هستند. در اندیشه بنیان‌گذار و رهبر کبیر انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی رحمت الله علیه بالاترین خدمت بشری، رشد و تربیت صحیح نیروهای انسانی می‌باشد.

با نگاهی به فرمایشات امام راحل(ره) در خصوص کارکردهای رسانه می‌توان جمع‌بندی کرد که: «رسانه دینی تربیت محور است نه شخصیت محور؛ رسانه دینی ابزار تفکر است نه ابزار غفلت ملت؛ دست‌اندرکاران رسانه دینی از دین‌مداران جامعه اند نه دین‌بازان ریاکار، رسانه دینی غذای روح آدمی را در فرآیندی تدریجی به او ارائه می‌دهد. (روحانی، ۱۳۹۵، ۵)

مقام عظمای ولایت حضرت امام خامنه‌ای (مد ظله العالی) در حکم ریاست سازمان صدا و سیما در مورخ ۱۳۹۵/۸/۱۵ وظیفه اصلی رسانه‌ها را «هدایت و مدیریت فرهنگ و افکار عمومی جامعه» می‌داند که مسئولیت گسترش دین، اخلاق، امید، آگاهی و ترویج سبک زندگی اسلامی - ایرانی در میان آحاد ملت را به عهده دارد و در جهت حفظ و ارتقای استقلال فرهنگی و هویت انقلاب ایران اسلامی و بصیرت با عزم ملی، ابتهاج معنوی، نشاط انقلابی و دوری از رفتارهای انفعالی منافقانه و فتنه‌انگیزانه نظام سلطه جهانی رسانه با تکیه بر اصول حق جویی و حق‌گویی، صدای صدق و دوستی، رعایت مرزهای امیدواری و نگرانی‌های عاقلانه، تقویت عهد دینی، توجه به دردها و نیازهای واقعی جامعه، پاسداری از اخوت اسلامی، رعایت حد و مرز سرگرمی‌ها و انتقاد دلسوزانه و سازنده در راستای معرفی و استقرار اسلام ناب محمدی(ص) هویداست.

دین از رسانه‌ها در راستای نشر و گسترش خود استفاده کرده است. بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که رسانه‌ها به تقویت دینداری کمک کرده‌اند و با به‌کارگیری ظرفیت رسانه‌ها توانسته‌اند به درک و شناخت انسان از جهان پیرامون خود معنا ببخشند.

گوهر ادیان توحیدی، پیام الهی است که به پیامبران مأموریت داده شده است تا آن را به گوش انسانها برسانند. همه پیامبران رسالت پیام‌آوری داشته‌اند و معجزه پیامبر خاتم(ص) قرآن جاوید و مساجد بزرگ‌ترین رسانه برای تبلیغ دین مبین اسلام می‌باشند.

خداوند متعال در قرآن کریم آیات فراوانی را در خصوص تبلیغ و رسالت پیام‌رسانی و بصیرت‌دهی برای هدایت بشر نازل فرموده است که به یک نمونه از این آیات نورانی اشاره می‌شود: «مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا

تَكْتُمُونَ؛ بر پیامبر [خدا وظیفه ای] جز ابلاغ [ارسالت] نیست و خداوند آنچه را آشکار و آنچه را پوشیده می دارید می داند.» (مائده: ۹۹)

رسانه در اسلام

در دوران قبل از ظهور رسانه های ارتباطی نوین، رسانه هایی وجود داشت که همان کارکرد رسانه ها از جمله آموزش، اطلاع رسانی، خبردهی، تبلیغ، ارشاد، سرگرمی و نقش انتقال پیام، ترغیب، تشویق، اقناع و متقاعدسازی مخاطبان را به عهده داشت.

از جمله رسانه های سنتی، مسجد و منبر می باشد که در طول تاریخ اسلام در تحولات سیاسی و اجتماعی و بسیج اجتماعی نقش آفرین بود. اهمیت و اعتبار مسجد برای حکومت در منبر تجسم می یافت و مسجد و مصلی های اقامه نماز جمعه و جماعات به طور عام و منبر به خصوص محلی برای ارائه و تبیین اعلان های رسمی و تحلیل مهم ترین تحولات سیاسی و اجتماعی روز بود.

نتایج جنگ ها، فرامین، احکام مالیاتی، احکام عزل و نصب صاحبان مناسب عالی رتبه از فراز منبر اعلان می شد و مساجد، تکایا، کاروانسراها، بازارها و مکان های عمومی رسانه محسوب می شدند.

خداوند متعال در قرآن کریم در خصوص دعوت به حضور مسلمانان به اقامه نماز جمعه در مصلی (مسجد) و بهره وری از فیوضات نماز عبادی و سیاسی در سوره جمعه آیه ۹ می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده اید چون برای نماز جمعه ندا داده شد، به سوی ذکر خدا بشتابید و داد و ستد را واگذارید اگر بدانید این برای شما بهتر است.» اهمیت نماز جمعه در اسلام به قدری است که مراجع دینی خواندن نماز ظهر برای نمازگزاران را اختیاری دانسته و دو خطبه و دو رکعت نماز جمعه اقامه شده توسط خطیب و امام جمعه را جایگزین نماز ظهر و کافی می دانند. (امام خامنه ای (مدظله العالی)، ۱۳۹۰، سوال ۳۰۶)

قرآن رسانه اسلام

پیامبر اکرم (ص) برای ابلاغ پیام الهی در روزگاری که سخنوری، شاعری، فصاحت و بلاغت مهم ترین وسیله هنری و ارتباطی آن عصر بود با استفاده از ظرفیت های بیانی و شیوه های هنری پیام الهی و معجزه دین مبین اسلام، کتاب آسمانی قرآن کریم را با استفاده از همه وسایل ارتباطی مهم آن روزگار همچون مسجد، اذان، خطبه، نامه، ارتباطات چهره به چهره، مناسک عبادی - سیاسی حج، نماز جمعه و نماز اعیاد اسلامی در اختیار انسانها قرار داد.

قرآن کریم به عنوان کتاب ناطق، برنامه روشن برای هدایت انسان و یکی از مهم ترین رسانه ها در دین مبین اسلام است. پیامبر اکرم (ص) در حدیث ثقلین - که حدیثی مشهور و متواتر و مورد پذیرش همه مسلمانان است - درباره لزوم پیروی از قرآن کریم و اهل بیت پیامبر (ص) - که در حقیقت رسانه مسلمانان و دین مبین اسلام می باشد - می فرماید: «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَ عِرَّتِي أَهْلَ بَيْتِي وَ إِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّىٰ يَرِدَا عَلَيَّ

الْحَوْضُ؛ به درستی که من دو چیز وزین و گرانبها را در میان شما بر جای می‌گذارم، تا زمانی که به این دو تمسک جستید هرگز گمراه نخواهید شد، کتاب خدا و خاندانم، زیرا این دو هرگز از هم جدا نخواهند شد تا اینکه در کنار حوض کوثر بر من وارد شوند.» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۲۲، ص ۴۰۸)

برخی از ویژگی‌های قرآن کریم عبارتند از: جامعیت قرآن؛ اختصار؛ کتاب اندیشه و عمل؛ پیوستگی مطالب قرآن؛ جهانی بودن قرآن؛ جاذبه قرآن؛ فصاحت و بلاغت و اظهار عجز انسانها در برابر بلاغت و فصاحت قرآن؛ کلمات قصار؛ هنر الفاظ؛ ترکیب الفاظ؛ آهنگ کلمات و آیات؛ تازگی؛ نفوذ آیات؛ تنوع در مطالب؛ عدم تناقض در آیات؛ نامحدود بودن معارف قرآن؛ اعجاز در کلمات؛ نظام شگفت‌انگیز حروف؛ تجسم حقایق؛ صراحت و قاطعیت؛ وسعت معانی؛ نقش آفرینی قرآن؛ رعایت تناسب؛ نمادهای قرآن؛ سهل و ممتنع بودن؛ برخورد غیر مستقیم؛ مقدمه و ذوالمقدمه؛ حکم همراه با دلیل؛ صیانت قرآن؛ ابتکار و استقلال؛ اصل تنوع در قرآن؛ پیراستگی از عیب‌ها؛ جهانی بودن زبان قرآن و زیبایی ظاهر و عمق معنا.

* مسجد در آیات و روایات

واژه مسجد از باب (سجد یسجد) مصدر میمی و یا اسم زمان و مکان است و بر وزن مشرق و مغرب می باشد. مسجد به معنی سجده گاه، مکان سجده می باشد. اما در قرآن و تمدن اسلامی، مسجد نه به مکانی گفته می شود که عبادتگاه مومنان است. وجه تسمیه عبادتگاه مسلمانان به مسجد از آن روی است که سر به سجده نهادن مظهر و نمود اوج فروتنی و کرنش در برابر خداست. از این رو در اسلام محل عبادت را مسجد نامیده اند.

کلمه مسجد ۲۸ مورد در قرآن ذکر شده، ۲۲ بار به صورت مفرد (مسجد) و ۶ بار به صورت جمع (مساجد) آن ۲۲ موردی که مفرد آمده ۱۵ موردش مقید به قید (الحرام) است که مراد از همه آنها همان مسجد مخصوص و معروف و مقدس مسجد الحرام در مکه می باشد و یک مورد هم مقید به قید (الاقصى) که مراد از آن اولین قبله گاه مسلمانان مسجدالاقصى در بیت المقدس می باشد. یک مورد دیگر به قید اضطرار، مقید گشته که مقصود همان مسجد معروف ضرار است که به دست منافقان در مدینه ساخته شده بود.

در مجموع ۱۵ آیه در قرآن اختصاص به مسجدالحرام دارد که آیات ۱۴۴ و ۱۴۹ و ۱۵۰ سوره بقره در رابطه با تغییر قبله است و از مجموعه آیات مربوط به مسجدالحرام چند آیه در رابطه با برنامه حج است، از آن جمله آیه ۱۹۶ از سوره بقره و آیه ۲۵ سوره فتح و آیه ۲۷ سوره فتح. و آیات ۲۱۷ سوره بقره و آیات ۱۹۱ تا ۱۹۴ سوره بقره و سوره مائده آیه ۲ و سوره انفال آیه ۳۴ و آیه ۲۸ سوره توبه و سوره توبه آیه ۱۹ که مربوط به مسجدالحرام می باشد در رابطه با قتال و جنگ با مشرکان است. در مجموعه آیات قرآن در ارتباط با مسجد دو آیه در رابطه با مسجدالاقصى به چشم می خورد، که در سوره اسراء می باشد. و اشاره به معراج پیامبر (ص) دارد. (رزاقی، ۱۳۶۲، ص ۱۳-۱۲)

خداوند در سوره نور آیات ۳۶ تا ۳۸ ویژگیهای اهل مسجد را اینگونه بیان می دارد: «فی بیوت اذن الله أن ترفع و يذكر فيها اسمه يسبح له فيها بالغدو و الاصل* رجال لاتلهيهم تجاره و لايبيع عن ذكر الله و اقام الصلوه و ايتاء الزكوه يخافون يوما تتقلب فيه القلوب و الابصار* ليجزيهم الله أحسن ماعملوا و يزيدهم من فضله و الله يرزق من يشاء بغير حساب؛ در خانه هائی خدا رخصت داده که آنها رفعت یابد و در آن ذکر خدا شود و صبح و شام تسبیح و تعزیه ذات پاک او کنند. پاک مردانی که هیچ کسب و تجارت آنان را از یاد خدا و به پا داشتن نماز و پرداختن زکات غافل نمی سازد و از

روزی که دل و دیده‌ها در آن روز حیران و مضطرب است ترسان و هراسانند. تا خدا در مقابل بهترین اعمال ایشان جزاء و ثواب عطا فرماید و از فضل و احسان خویش بر آنها بیفزاید و خدا هر که را خواهد روزی بی حد و حساب بخشد.»

احادیث و روایات فراوانی در مقام و منزلت مسجد به عنوان میعادگاه عاشقان و محل عبادت کنندگان ذکر شده است. پیامبر گرامی اسلام (ص) در مقام و منزلت مسجد فرمود: «مَنْ كَانَ الْقُرْآنُ حَدِيثَهُ وَالْمَسْجِدُ بَيْتَهُ بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ؛ هر کس کلامش قرآن و خانه‌اش مسجد باشد، خداوند منزلی در بهشت برای او بنا می‌کند.» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق. ج ۳، ص ۴۸۱)

امام حسن مجتبی (ع) در خصوص آثار و برکات مسجد فرمود: «مَنْ أَدَامَ الْأَخْتِلَافَ إِلَى الْمَسْجِدِ أَصَابَ أَحَدِي ثَمَانٍ: آيَةٌ مُحْكَمَةٌ وَأَخَا مُسْتَفَادًا وَعِلْمًا مُسْتَرْفَأًا وَرَحْمَةً مُنْتَظَرَةً وَكَلِمَةً تَدُلُّهُ عَلَى الْهُدَى أَوْ تُرَدُّهُ عَنْ رَدِيٍّ وَتَرَكَ الذُّنُوبَ حَيَاءً أَوْ خَشْيَةً؛ کسی که همواره به مسجد (برای اقامه نماز و غیره) رفت و آمد کند، یکی از این هشت فایده به او برسد: ۱. استفاده از آیه روشنی از قرآن؛ ۲. یافتن رفیق نیک؛ ۳. فراگیری علم تازه؛ ۴. برخورداری از رحمتی که در انتظارش بود؛ ۵. شنیدن سخنی که راهنمای راه باشد؛ ۶. از انحراف در امان باشد؛ ۷. موجب ترک گناه از روی حیا شود و ۸. موجب ترک گناه بر اثر ترس گردد.» (علامه مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۷۵، ص ۱۰۸)

نتیجه گیری کلی که می توان از آیات و روایات در فضیلت مسجد انجام داد، این است که در اسلام برای مسجد فضیلتی بس بلند و مقامی بس ارجمند وجود دارد. مسجد خانه خدا و محل عبادت و برترین و شریفترین مکان روی زمین است، مسجد مرکز اتصال قلب و روح به محبوب حقیقی و جای شنیدن دعوت حضرت دوست به سوی خیر و کمال است.

* جایگاه و کارکردهای مسجد

مسجد در فرهنگ اسلامی جایگاه ویژه، اعتبار و اهمیتی فراوان دارد به طوری که دین مبین اسلام مسجد را خانه ای برای خداوند لامکان معرفی کرده تا بندگان مومن و نمازگزار در رفیع ترین جایگاه نیایش، سجود و محل خضوع در پیشگاه خداوند و آفریننده خود کرنش و پرستش کنند.

از کارکردها و حکمت های حضور در مسجد و اقامه نماز جماعت می توان به نمایش شکوه و عظمت اسلام، عروج به درجات عالی انسانی و پیوند تفکرها در راستای اتحاد و همبستگی مسلمین، دوری از تفاخر و تکبر، کانون حفظ ارزش ها، تبلیغات فرهنگ قرآنی، سبک دهی زندگی اسلامی، ایجاد مدینه فاضله طبق آرمان تمدن اسلامی، تمرین پیروی از رهبری در شکل اقتداء به امام جماعت و بر هم زدن معادلات سیاسی دشمنان اسلام اشاره کرد.

مساجد از زیباترین ابتکارات اسلام در جامعه سازی و تشکیل جامعه اسلامی است. حضرت امام خامنه ای (مدظله العالی) در دیدار اعضاء دفاتر نمایندگی رهبری در دانشگاه ها در بیستم تیرماه سال ۱۳۸۹ در این خصوص فرمودند: «پدید آوردن هویتی به نام مسجد، نخست در قبا و سپس در مدینه، در شمار زیباترین و پرمغزترین ابتکارهای اسلام در آغاز تشکیل جامعه اسلامی است.»

حضرت امام خمینی (ره) در خصوص آبادسازی مساجد فرمودند: «ارتش اسلام هر جا رفته است و سردارهای اسلام هر جا پا گذاشتند، همان جایی که پا گذاشتند اول مسجد درست کردند. وقتی به قاهره رسیدند اول خط کشیدند برای

مسجد و همه جا این طور بود؛ مسجد مطرح بود، معبد مطرح بود و ارتش اسلام برای آباد کردن مساجد و محراب ها کوشش می کردند.» (امام خمینی(ره)، ۱۳۶۱، ج ۱۲، ص ۵۰۷)

مساجد و نماز جمعه در صدر اسلام مرکزی برای تصمیم گیری های مهم و کارهای بزرگ و اداره کشور بود و در پیروزی انقلاب اسلامی نیز نقش آفرین بود. رهبر معظم انقلاب در خطبه های نماز جمعه تهران مورخ ۱۳۶۸/۱۱/۲۰ همچنین بیانات در دیدار روحانیان و مبلغان اعزامی به مناسبت فرا رسیدن ماه مبارک رمضان در مورخ ۱۳۷۲/۱۱/۱۷ و نیز سخنرانی در دیدار با جمعی از روحانیون، ائمه جماعات و وعاظ نقاط مختلف کشور در آستانه ماه مبارک رمضان مورخ ۱۳۷۰/۱۲/۱۴ در این خصوص فرمودند: «انقلاب از خانه مذهب - یعنی مسجد و مدرسه دینی - آغاز شد؛ انقلاب از اینجا شروع شد؛ از مسجد و دین و تقوا؛ انقلاب از مساجد شروع شد.»

در حقیقت اقبال مردم به مساجد و تبدیل آن به مرکزی برای آگاهی و افشای اسرار طاغوت، بسیج مردمی، روشنگری افکار و اذهان عمومی و تعلیم و تربیت توسط علمای اعلام زمینه ساز آگاهی عمومی و پیروزی انقلاب جمهوری اسلامی شد و هم اکنون از برکات عظیم مسجد حرکت مردم در راستای دین، افزایش قدرت اسلام، تداوم انقلاب اسلامی ایران و خیزش نهضت ها و بیداری اسلامی در سطح جهان است.

* نقش مسجد در سبک دهی به زندگی

مسجد در صدر اسلام جایگاهی بس رفیع و بزرگ دارد. رسول گرامی اسلام حضرت محمد مصطفی(ص) با بنا کردن نهاد اسلامی مسجد و جایگزینی آن به جای معابد دیگر، مسجدسازی را فرهنگ عمومی کرد و از تمام قابلیت های این الگوی دینی بهره جست.

در زمان نبی مکرم خاتم(ص)، مسجد تمام نقش ها و رسالت خود را در امور فردی و اجتماعی مسلمانان ایفا کرد. امروز برای حرکت به وضعیت مطلوب و ارتقای نقش ها و شئون مساجد باید برنامه ریزی مناسب انجام داد با ارائه و اجرای طرح های نوین در عصر ارتباطات، جایگاه مساجد ارتقاء یافته و برای تمامی ابعاد زندگی انسانها الگوی دینی و سالم عرضه شود تا با بازیافتن هویت این نهاد اجتماعی به پایگاه حکومت اسلامی تبدیل شود و در مقابل هجوم سبک زندگی غربی به عنوان یک دانشگاه و رسانه ای موثر و مبلغی شوق آفرین، تأثیرگذار باشد.

در خصوص نقش مسجد در سبک دهی به زندگی انسانها می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. عبادی و الهی: خداوند متعال در آیه ۳ سوره مبارک جن می فرماید: «وَ أَنْ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا؛ و مساجد ویژه خداست، پس هیچ کس را با خدا مپرستید.»

همچنین در آیه ۲۹ سوره مبارک اعراف آمده است: «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَ ادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ؛ بگو: «پروردگرم امر به عدالت کرده است؛ و توجه خویش را در هر مسجد (و به هنگام عبادت) به سوی او کنید و او را بخوانید، در حالی که دین (خود) را برای او خالص گردانید (و بدانید) همان گونه که در آغاز شما را آفرید، (بار دیگر در رستاخیز) بازمی گردید.»

در آیات نورانی قرآن کریم و احادیث و روایات ائمه هدی(ع) با تأکید فراوان نسبت به امر یاد خدا، مسجد شریف ترین مکان برای خضوع، خشوع، بندگی، عبادت، راز و نیاز، گفتگو با پروردگار متعال، دعا، مناجات و اعتکاف توصیه شده است.

۲. علمی و آموزشی: از دیگر نقش های مسجد فراگیری علم و دانش می باشد. قرآن نسبت به فراگیری علم اهتمام ویژه نشان داده و آخرین کتاب آسمانی با کلمه «اقْرَأْ» (سوره علق، آیه ۱) آغاز شده و به عنوان یک راهبرد کلی برای دانش اهمیت فراوان قائل شده است.

با نگاهی باریک بین می توان گفت که مسجدالحرام و مسجدالنبی(ص) نخستین دانشگاه های بزرگ اسلام بودند و بعد از آن طی قرون متمادی مساجد بزرگی در بلاد اسلامی پدید آمدند که وظیفه آموزش و گسترش دانش را به عهده گرفتند.

این بطوطه می نویسد: «پانصد دانش آموز و طلبه در مسجد جامع اموی دمشق در حلقه های علمی و آموزشی شرکت می کردند و برنامه غذایی رایگان دریافت می کردند. سیستم آموزشی مساجد بسیار ساده بود. چنانکه بیشتر دانشجویان خودجوش و صرفاً به خاطر کسب علم به مرکز آموزش مسجد مراجعه می کردند.» (سباعی، ۱۳۷۲، ص ۷۷)

پیامبر گرامی اسلام(ص) نشان داد که مسجد علاوه بر مرکز پرستش مرکز آموزش معارف اسلامی است. این رویه چنان توسعه یافت که مساجد جهان اسلام در غیر اوقات نماز، مدرسه بود و حلقه های تدریس فراوان در آنجا تشکیل می شد.

رسول خدا(ص) این گونه فرمود: «هر کس در بامدادان به مسجد برود و هدفی جز این نداشته باشد که کار خوبی را یاد بگیرد یا به دیگری یاد بدهد، اجر به جای آورنده عمر کامل را دارد و کسی که در شب به مسجد برود و هدفی جز این نداشته باشد که کار خوبی را فرا بگیرد یا به دیگری بیاموزد پاداش یک حج کامل را دارد.» (علامه مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۸۵)

۳. فرهنگی و تربیتی: بعد دیگر جایگاه مساجد در توسعه و گسترش فرهنگ دینی، تثبیت آرمان های اسلامی و اصلاح الگوهای رفتاری تجلی می یابد. فرهنگ اسلامی در تاریخ از طریق مسجد تا به امروز استمرار یافته و بنیادی ترین لایه های وجود انسان همچون باورها، رفتارها، اعتقادات، بینش ها و نگرش های درست وی از طریق خطابه ها، موعظه ها و سخنرانی های اولیاء و مبلغان دینی شکل گرفته است.

در حوزه فرهنگ از دیگر کارکردهای مساجد، پدیده هویت است. نگاهی گذرا به حوادث صدر اسلام نشان می دهد که مسجد انسان های عصر جاهلیت را به افراد خداجو، فداکار مجاهد، ظلم ستیز، آرمان گرا، ایثارگر، خدادوست و دارای کرامات انسانی و به دور از بزهکاری های اجتماعی با تربیت دینی و ارزش های اسلامی تبدیل کرد و چه زیبا امام راحل(ره) فرمود: «به نماز و مساجد اهمیت دهید که پرونده های دادگستری مال بی نمازهاست و نمازخوان های واقعی در دادگستری پرونده ندارند. شیطان ها از مساجد و نماز می ترسند، آنها می خواهند، از نماز جلوگیری کنند و بعد از خالی کردن سنگرها حمله کنند.» (امام خمینی(ره)، ۱۳۶۱، ج ۱۸، ص ۹۳)

۴. اوقات فراغت: یکی دیگر از جایگاه های مسجد، توجه به اوقات فراغت انسان ها در توسعه و جهت دهی زندگی اوست. در دوران حاضر که ارتباط با وسایل ارتباط جمعی بویژه از نیمه دوم قرن بیستم باعث بزرگ ترین تحول انسان در ارتباطات و استفاده از زمان فراغت شده است؛ الگوهای دینی مهمی برای این امر از جمله برنامه

ریزی، تفکر، عبادت، حساسی به اعمال، مطالعه، استفاده از لذت های حلال، صلح ارحام و دیدار دوستان، همیاری و فعالیت های هنری، علمی و شرکت در برنامه های فرهنگی، تفریحی و ورزشی وجود دارد.

۵. ارتباطاتی و رسانه ای: قرآن کریم، مسجد را حاوی پیام های مهمی می داند. اصلی ترین پیام های مسجد عبارتند از: امنیت(سوره بقره: آیه ۱۲۵)، هدایت(سوره آل عمران: آیه ۹۶) و ارتباط با خدا(سوره بقره، آیه ۱۱۴ و سوره حج آیه ۱۴۰).

پیامبر اکرم(ص) با سخنرانی ها و خطبه های خویش افکار عمومی را اصلاح نمود و مردم را به سمت تشکیل جامعه آرمانی هدایت کرد. رسول خدا (ص) نشان داد که مسجد یک رسانه دینی است و می توان از طریق آن پیام های قرآنی و الهی را به مسلمانان و حتی جهانیان رساند. مسجد محل تبادل افکار و اندیشه ها در ارتباط با مسلمان هاست. مسجد برای همیشه پناهگاهی امن برای توده های مردم بوده است و این قابلیت بزرگ را دارد که همه انسانها را به سمت خود جذب کند.

مسجد حاوی یک پیام بزرگ برای جهانیان است: صلح جهانی.

برخی از ویژگی های مسجد با نگاه رسانه ای عبارتند از: خطبها در مسجد می توانند با سخنرانی های جذاب، نقش هدایتگری مسجد را بر عهده گیرند؛ از دیگر رسالت های مسجد ایجاد و تقویت انگیزه های دینی در مخاطبان است.

مسجد با ایفای نقش افشاگری می تواند به سنگری مستحکم در برابر ظالمان و مستکبران جهان قرار گیرد. مسجد رسانه ای است که برای همگان قابل دسترسی است و دستیابی به آن برای عموم آسان است. مسجد با ایفای رسالت رسانه ای، نقشی مهم در استمرار فرهنگ اسلامی داشته است. از آنجا که مسجد فراجنحی است، ظرفیت شگرفی در ایجاد هماهنگی میان احزاب و طوایف اسلامی دارد. مسجد تشکیلات خودجوش برای ساماندهی فرهنگ اسلامی به حساب می آید. افکار و اندیشه های مسلمانان از طریق این رسانه اسلامی مستحکم و ناب می شود.

مسجد رسانه ای بزرگ و باشکوه است که قادر است ارزش ها و الگوهای دینی را در ذهن مخاطبان خویش قرار دهد یا آنها را تقویت نماید. اگر در میان جوامع اسلامی در جستجوی تریبونی آزاد باشیم، مسجد بهترین پناهگاه امن و آزاد مسلمانان می باشد.

با نگاهی دقیق به شرایط امروز جهان اسلام و کل جهان می توان گفت که در دو محور باید فعالیت کرد: یکی مسجدی کردن رسانه های مدرن و دیگری رسانه ای کردن مساجد با استفاده از ابزارهای مدرن.

۶. مدیریت شهری

۷. اجتماعی و سیاسی

۸. امور اقتصادی

۹. تحکیم نهاد خانواده

۱۰. حل دعاوی و اختلافات

۱۱. امور دفاعی و جنگ

۱۲. امور مخاطبان، نمازگزاران و فعالان و... (برای مطالعه بیشتر ر.ک: فعالی، ۱۳۹۳، ص ۱۸۷ - ۲۵۲).

* پایگاه های وسایل ارتباط جمعی

برای ارتباط جمعی تعاریف متعددی آمده است، به طور مثال ژان استوتزل در کتاب *روانشناسی اجتماع*، می گوید: «ارتباط جمعی یا بهتر بگوییم ارتباطات در میان توده ها عبارت از انتقال اندیشه ها به تعداد فراوانی از افراد در آن واحد است.» (شکرخواه، ۱۳۸۰، ص ۳۲)

محسنیان راد در تعریف ارتباط جمعی می گوید: «ارتباط جمعی عبارت است از فراگرد انتقال پیام از سوی فرستنده برای گیرندگان، مشروط بر آن که درگیرندگان پیام مشابهت معنی با معنی مورد نظر فرستنده پیام ایجاد شود.» (محسنیان راد، ۱۳۹۰، ص ۴۱)

ارتباط جمعی تعبیر جدیدی است که جامعه شناسان آمریکایی برای مفهوم Mass Media به کار برده اند. این واژه که از ریشه لاتین Media (وسایل) و اصطلاح انگلیسی Mass یا توده تشکیل شده است .

دکتر سید محمد دادگران در کتاب *مبانی ارتباط جمعی* در تبیین نقش وسایل ارتباط جمعی آورده است: ویلبرام شرام بر اساس پژوهش های بی شمارش در مورد نقش وسایل ارتباط جمعی در جهان سوم می گوید: «ترغیب مردم در کشورهای در حال توسعه به تصمیم گیری پیرامون توسعه، زمینه دادن به آنها برای مشارکت مؤثر، تسریع و هماهنگ کردن تحولات مورد نظر همچنین تحقق توسعه اجتماعی با بسط آموزش و اطلاعات و تأثیرپذیری از طریق وسایل ارتباط جمعی و توسعه فرهنگی و اقتصادی محقق می شود.» (دادگران، ۱۳۹۱، ص ۱۰۵)

پایگاه های وسایل ارتباط جمعی و رسانه های نوین همچون رادیو، تلویزیون و اینترنت نقش مؤثری در تبلیغ، آموزش، اطلاع رسانی، انتقال پیام، انتشار اخبار و پر کردن اوقات فراغت را دارد.

* نقش پایگاه های ارتباط جمعی در ایجاد مدینه فاضله و توسعه تمدن اسلامی

مفهوم جایگاه و نقش: در لغت نامه دهخدا جایگاه به معنای مکان استقرار و هر محلی که در آنجا چیزی ثابت شود آمده است و در اصطلاح به معنای مرتبت، منزلت، مقام، موقعیت، منصب و پایگاه می باشد. رودکی شاعر پارسی زبان می گوید: « ابله و فرزانه را فرجام خاک / جایگاه هر دو اندر یک مفاک».

از مهم ترین وظایف و نقش های وسایل ارتباط جمعی می توان به برقراری ارتباط پویا و زنده با پیامگیران، حفظ تنوع و تازگی در تولیدات فرهنگی و مذهبی، فکری، سیاسی و عرضه اندیشه های نوین همچنین حراست از محیط، ایجاد همبستگی میان اجزای جامعه و انتقال میراث های فرهنگی و اسلامی از نسلی به نسل دیگر نام برد .

نقش در مقابل انتظار است؛ وظایفی محول می شود به آدم، سازمانی ایجاد انتظار می کند که بداند وظایف به درستی انجام شده یا نه

وسایل ارتباط جمعی در دنیای مدرن امروز، واسطه ای برای پیوند جامعه و فرهنگ و تمدن اسلامی می باشد . آثار ارتباطات جمعی امروزه همه جا در زندگی ما پیوند خورده و کاربرد دارند. پاسکال فیزیک دان و ریاضی دان فرانسوی افکار عمومی را ملکه جهان می داند و مارشال مک لوهان اندیشمند حوزه ارتباطات به اهمیت رسانه در جهانی کردن پیام اشاره می کند.

مسئولان و متولیان امور فرهنگی مساجد با مسلح شدن به سلاح تخصص در حوزه سایبری، هنر و استفاده از وسایل ارتباط جمعی می توانند نقش خود را در اشاعه فرهنگ دینی و بویژه توسعه و رشد مساجد به صورت گسترده و کامل به انجام برسانند.

در حقیقت پایگاه های نوین ارتباطی و رسانه های جمعی همچون رادیو، تلویزیون و استفاده از بستر فناوری اطلاعات و فضای مجازی با ایجاد جذابیت های تصویری، انتشار اطلاعات و اخبار نقش مهمی در انتقال پیام های موردنظر از جمله سیاست ها و استراتژی های نظام مقدس جمهوری اسلامی، فرهنگ سازی و انتقال مفاهیم و ایده های دینی، هشیار سازی اجتماعی، اصلاح و تغییر ذهنیت مخاطبین با هدف گسترش تمدن اسلامی، ایجاد مدینه فاضله، سبک زندگی و فرهنگ دینی در ارتباط با جوانان، معرفی پیام ها و آموزه های دینی، احیای فریضه مهم امر به معروف و نهی از منکر، اشاعه فرهنگ نماز و در حوزه های قرآنی، توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و... را دارند.

* نتیجه گیری

همه رسانه ها در تلاش هستند تا با ایجاد جذابیت بر رقبای خودشان غلبه کنند. اما نکته مهم این است که شیوه ایجاد جذابیت، گویای هویت و شناسنامه یک رسانه است. استفاده از ارتباطات گرافیکی در قالب گرافیک خبری و اطلاع رسانی می تواند با ایجاد جذابیت های تصویری، اطلاعات، اخبار و موارد تبلیغاتی منتشر شده را برای مخاطبان جذابتر کند. (محسن زاده، ۱۳۹۵، ص ۹۱)

پیام دارای کارکردهای متنوعی است و پیام های دینی می توانند دارای اثرات سازنده و مفید باشند و اگر شیوه انتقال پیام درست باشد و در مسیر درست منتشر گردد می تواند اهداف تبلیغی، اطلاع رسانی، آموزشی خود را تأمین کند و آثار فراوانی داشته باشد.

در عصری که استفاده از ابزارهای الکترونیک و فضای مجازی با توجه به اقتضائات دنیای مدرن، امری ضروری و گریزناپذیر است، متولیان و مسئولان فرهنگی و مبلغان دینی می توانند با استفاده از بستر رسانه ها و پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین با نوآوری و بهره گیری از هنر تبلیغات و ارتباطات تصویری و نوآوری در تبلیغ، ایجاد جاذبه و انتقال پیام ها و ارزش های اسلامی در کمترین زمان و گستردگی و مشمولیت بیشتر ضمن تشویق، ترغیب و اقناع مخاطبان بویژه جذب حداکثری نسل جدید و جوان بتوانند منجر به ارتقاء و رفعت جایگاه مسجد شوند و ضمن مبارزه با خرافات و انحرافات، در سبک دهی زندگی اسلامی و مدیریت امور مسلمانان تأثیرگذار باشند و بتوانند در دستیابی به اهداف، برنامه ها و سیاست های نظام اسلامی و آرمان های تمدن اسلامی موفق تر عمل کنند.

منابع

قرآن کریم

- امام خمینی(ره)، سید روح الله، صحیفه نور، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چ اول، ۱۳۶۱.
- امام خامنه ای(مدظله العالی)، سید علی، اجوبه الاستفتائات، تهران: پیام عدالت، چ ۲۰، ۱۳۹۰.
- سایت امام خامنه ای(مدظله العالی) به نشانی اینترنتی khamenei.ir
- حر عاملی، شیخ محمد حسن، وسائل الشیعه، قم: انتشارات آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۹ ق. ج ۳.
- دادگران، سید محمد، مبانی ارتباط جمعی، تهران، نشر فیروزه، چ ششم، ۱۳۹۱.
- دانش، فرشید و زاهدی، راضیه و رشیدی، ورا و صادقین، ناصر «تحلیلی بر مفاهیم پذیرش و اشاعه نوآوری جهت ارائه مدلی مفهومی برای پذیرش و اشاعه اطلاعات»، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران، ۱۳۹۱، شماره شش، دوره دوم.
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۲.
- شکرخواه، یونس، خبرنگاری مدرن (مجموعه مقالات)، انتشارات روابط عمومی و امور بین الملل سازمان توانیر، چ اول، ۱۳۸۰.
- رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، تهران: حزب جمهوری اسلامی، چ اول، ۱۳۶۲.
- روحانی، محمدرضا، مقاله «کارکردهای رسانه از دیدگاه امام خمینی(ره)»، روزنامه کیهان، ۱۳۹۵/۵/۴، اقتباس از کتاب صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای حضرت امام خمینی(ره). اجوبه الاستفتائات، حضرت امام خامنه ای(مدظله العالی)، سید علی، تهران: پیام عدالت، چ ۲۰، ۱۳۹۰.
- سباعی، محمدمکی، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه علی شکویی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲.
- عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر، چ ۳۸، ۱۳۹۰، ج ۱.
- فعالی، محمدتقی، مسجد و سبک زندگی، دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، چ دوم، بهمن ۹۳.
- محسن زاده، محمدجواد، نقش ارتباطات گرافیکی در جذب مخاطبان روابط عمومی، تهران، کارگزار روابط عمومی، چ اول، ۱۳۹۵.
- محسنیان راد، مهدی، ارتباط شناسی، تهران، سروش، چ یازدهم، ۱۳۹۰.
- علامه مجلسی، بحارالانوار، ج ۱، ۲۲ و ۷۵، تهران: مکتبه الاسلامیه، چ دوم، ۱۳۸۶.